Is ze de jarenlange roddel over haar vermeende hekserij zat?

COLD CASE

Entgen Luijten

WIM DONNERS
Dr. Wim Donners (Born, 1949) studeerde scheikunde in Utrecht en werkte vervolgens bij DSM in R&D en General Management. Hij publiceerde in het *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie*, en *De Nederlandsche Leeuw*.

Afb. 1/ Front van kasteel Limbricht. De grijze deur geeft toegang tot de gewelven met de cel van Entgen (eigen opname auteur).

Bij het onderzoek naar de afkomst van mijn voormoeder Meijken Luijten, geboren rond 1605, maakte ik dankbaar gebruik van gepubliceerde dossierfragmenten van het Limbrichtse heksenproces tegen Entgen Luijten.[1] Meijken bleek haar zus te zijn.[2] Zoals bekend, komt Entgen tijdens haar proces in 1674 onder verdachte omstandigheden om het leven. Ik besloot het volledige dossier te bestuderen.[3] Dit leverde niet eerder gepubliceerde gegevens op die bijstelling van de heersende opvattingen over het proces rechtvaardigen.

De oudste publicatie over Entgens proces is van De Wit.[4] Alle latere publicaties lijken hierop terug te grijpen. Zijn versie: de autoriteiten pakken Entgen op en zetten alles op alles om haar veroordeeld te krijgen. Voordat het zover komt, wordt ze gewurgd in haar cel gevonden. Voor het gemak wordt dat vertaald in zelfdoding. De Wit nam echter meerdere details uit het procesdossier niet mee in zijn analyse.

WAAROM WERD ENTGEN VASTGEZET?

Entgens arrestatiedatum staat niet in de stukken, maar is wel hieruit af te leiden. Op zaterdag 21 juli 1674 vindt het eerste verhoor plaats. Fiscaal (openbare aanklager) Herman Tacken vraagt o.a. of het waar is dat haar dochter afgelopen dinsdag nog bij Entgen thuis was. Uit een declaratie van jurist Ritz uit Sittard blijkt dat hij op 19 juli al in Limbricht was in verband met deze zaak. Entgen zat dus sinds 18 juli gevangen. De aanleiding voor haar arrestatie wordt in geen enkele publicatie vermeld. Die staat echter expliciet in het dossier. Tijdens het eerste verhoor beschuldigt Tacken Entgen van het betoveren van koeien van buurman Hermans. Entgen zegt dat ze onschuldig is. En verder: men mag haar in het water gooien, of de scherprechter erbij halen.[5] En, voegt ze toe, ze is uit vrije wil naar de landsheer gestapt die haar gevangen heeft laten zetten. Allemaal om eindelijk van alle blaam gezuiverd te worden.
Waarom deze dramatische stap van een 81/82-jarige? Is ze de jarenlange roddel over haar vermeende hekserij zat? Eerder zette ze al, zonder succes, juridische stappen tegen dorpelingen. Het proces dat ze vanaf 10 september 1668 tegen Zietzen Bruggen voerde die haar voor heks uitschold, wordt in juni 1669 afgebroken. Als reden geeft Entgen geldgebrek. Jurist Helgers, die later in het proces om advies gevraagd wordt, wijst echter onomwonden Bruggen aan als schuldige van het vastlopen van deze zaak. Pikant: Bruggen werd vertegenwoordigd door niemand minder dan Herman Tacken. Wanneer Entgen de 'aidt dandorum' afgelegd heeft, waarmee ze zweert voldoende bewijzen te hebben om haar klacht te staven, moet Bruggen zweren dat hij tegenbewijzen heeft (de 'aidt respondendorum'). Hij laat het afweten.[6]
Volgens Tacken klaagde Entgen ook Arnold Geissgens aan die beweerde dat zijn beesten door haar betoverd waren, haar mishandelde en haar uitmaakte voor heks. Ze zou ook dit proces vroegtijdig afgebroken hebben. Entgen ontkent dat ze geprocedeerd heeft. Maar zegt wel dat ze de mishandeling bij de scholtis (Fierenschatz) gemeld heeft. Toen ze enkele buren naar Geissgens stuurde, ontkende die alles. Entgen heeft dus ervaren dat het lastig is om via de normale juridische weg haar naam te zuiveren. Het is duur, langdurig en de uitkomst ongewis. Er waren ook recent nog enkele nieuwe roddels.[7] Misschien voelde ze daardoor meer druk om zich te verdedigen.
Doorslaggevend voor haar stap was mogelijk bezorgdheid om haar dochter. Met een moeder als heks, was ook een

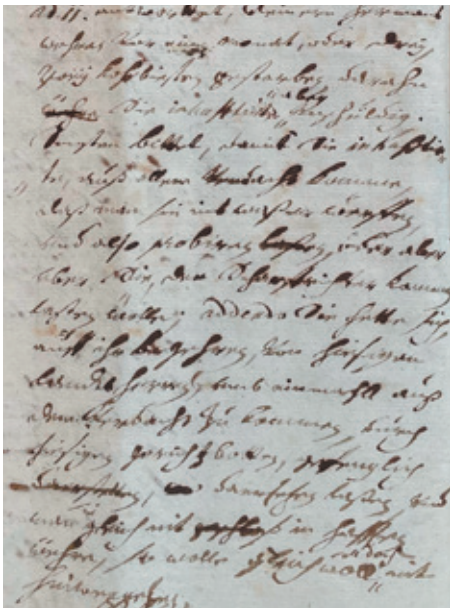

Afb. 2/ De handgeschreven tekst is een fragment uit de originele processtukken.

Entgen heeft ervaren dat het lastig is om via de normale juridische weg haar naam te zuiveren. Het is duur, langdurig en de uitkomst ongewis.

Afb. 3/ Een van de raampjes van Entgens cel die zij, bezeten van de duivel, zou hebben gebroken (eigen opname auteur).

Afb. 4/ Fragment van het gewelf van Entgens cel (eigen opname auteur).

dochter al snel verdacht. Tacken vraagt zelfs naar Entgens grootmoeder. Die zou in het land van Gulik of Keulen ooit verbrand zijn als heks. Haar dochter is ook wel eens huilend bij haar gekomen vanwege het geroddel over Entgens vermeende toverij en dat ze vastgezet zou moeten worden. Als Entgen haar eigen naam op haar oude dag nog zou kunnen zuiveren, zou dat veel problemen voor haar dochter kunnen voorkomen. Entgens jongere zus Meijken was net op 24 juni overleden. Was dat een aanleiding om de balans van haar leven op te maken?

EEN VOORBEELDIG PROCES

Entgen dwingt de autoriteiten tot een beslissing, zelfs met een verzoek om de waterproef. Er is geen precedent voor wat Entgen wil. De autoriteiten kennen de dorpsroddels. Niets doen kan uitgelegd worden als onverschilligheid ten aanzien van hekserij. Het besluit om over te gaan tot een proces zal door landsheer Herman Winand van Breyll gesanctioneerd, zo niet verordonneerd zijn. Fiscaal Tacken treedt in het proces op namens hem. Het is voor Entgen een zware tegenvaller. Ze is nooit eerder aangeklaagd voor hekserij. Dat zal toch nu ook niet gebeuren? Een misrekening met gevolgen.

Het proces wordt voorbeeldig gevoerd. Extra belangrijk omdat Entgen zichzelf gemeld heeft. Ze krijgt recht op wederhoor. En voortdurend wordt haar gevraagd of ze een advocaat wil. Ze weigert steevast. Na de getuigenverhoren op 13 augustus krijgt ze de gelegenheid om op het verslag daarvan te reageren en wordt haar opnieuw gevraagd of ze een advocaat wil. Secretaris Wundartz meldt daarover op 22 augustus dat hij Entgen alles helder heeft voorgelezen in het bijzijn van het gerecht (‘coram iustitia’) en dat ze toen vrijwillig antwoordde dat ze in deze zaak niet tegen de landsheer wilde procederen en daarom ook geen advocaat wilde. De Wit zegt dat Entgen kennelijk bij voorbaat afziet van hoger beroep en dat dit de autoriteiten goed uitkomt. Anderzijds stelt hij dat hoger beroep misschien niet eens mogelijk was. De Wits veronderstelling dat het gerecht een ‘onwetende dorpsbode’ eropuit stuurde om Entgen dit antwoord te ontfutselen, wordt door de dossierstukken gelogenstraft. Entgen wilde gewoon geen proces. Te duur, te tijdrovend en gezien haar leeftijd had ze misschien niet eens die tijd. Ze vroeg immers meteen om de waterproef. Ze gedraagt zich dan ook niet als procespartij.

TACKEN GAAT ER MET GESTREKT BEEN IN

Tacken dient op 29 augustus zijn 'probationschrift' (requisitoir) in. Hij acht alles bewezen, maar omdat Entgen blijft ontkennen, moet de scherprechter aantreden, daar heeft Entgen bovendien zelf om gevraagd. Zij krijgt vijf dagen om op zijn requisitoir te reageren en ze kan alsnog een advocaat aanstellen. Ze doet niets en Tacken concludeert op 10 september dat de zaak wat hem betreft gesloten is.
De scherprechter moet er nu echt bijgehaald worden. Maar de schepenbank wil eerst advies van de onafhankelijke rechtsgeleerde Helgers. Geen ongewone stap in een zo zware zaak. Misschien was het alleen zorgvuldigheid, maar mogelijk speelde er meer. Schout Fierenschatz, schepenen Werens, Schmitz en Harden en secretaris Wundartz waren direct betrokken bij het proces van Entgen tegen Bruggen. Fierenschatz weet het fijne van de gemelde mishandeling door Geissgens. Zij kunnen het waarheidsgehalte van haar antwoorden dus vaststellen en weten ook dat Tacken Entgens zaak tegen Bruggen en het conflict met Geissgens onjuist voorstelt. Het kan goed zijn dat ze twijfelen aan Entgens schuld. Bovendien: Fierenschatz kan een belang hebben bij vrijspraak voor Entgen. Immers, bij veroordeling kan men hem vragen waarom hij haar niet eerder gearresteerd heeft. Zij was dan toch al lang een gevaar voor het dorp?
De 27-jarige, Sittardse jurist Nicolaas Helgers wordt ingeschakeld. Zijn moeder is van Einighausen, de woonplaats van Fierenschatz en de schepenen Schmitz en Harden. Hij heeft met minstens drie andere juristen contact over de zaak. Secretaris Hendrick Wundartz zal de stukken hebben aangeleverd. Hij trad al rond 1650 in Sittard op als advocaat en fiscaal. Hij kent het klappen van de zweep. Zijn (verre) verwant Johan Hendrick Ritz is met zijn 49 jaar ook een ervaren jurist. Hij brengt volgens zijn declaratie vijf dagen tijdens het proces door in Limbricht en is dus volledig op de hoogte. Op 6 oktober heeft hij overleg met Helgers en de Sittardse jurist (Godefridus) Everarts, die al meer dan 20 jaar drossard van Stein is. Hij declareert een hele dag. Allen kennen elkaar uit het Sittardse juristenmilieu. Ze zijn ook alle vier minstens één keer samengekomen, met een wijntje erbij, zoals blijkt uit een kwitantie van de Sittardse Herman Otten. Hoe onafhankelijk kon Helgers zijn met drie ervaren juristen om zich heen, van wie er twee intensief bij het proces betrokken waren? Uit niets blijkt dat Herman Tacken, al zeker vanaf 1651 actief als advocaat en fiscaal in Limbricht, contact heeft met deze Sittardse groep.

Afb. 5/ Oostzijde kasteel Limbricht. Net boven het groen de raampjes van Entgens cel (eigen opname auteur).

> Entgen wilde gewoon geen proces.
> Te duur, te tijdrovend, en gezien haar leeftijd had ze die tijd misschien niet.

BIZARRE WENDING

Voordat het advies van Helgers er is, wordt Entgen op 3 oktober opnieuw ondervraagd. Ze zou tegen de bode meermaals gezegd hebben dat ze van de duivel bezeten was. Entgen bevestigt dat ze sinds drie weken bezeten is. Ze kan de duivel oproepen als ze wil. Gemeenschap met de duivel, waardoor haar edele delen zouden zijn gezwollen, ontkent ze. Dat hij haar gedwongen zou hebben de glazen ramen in haar cel kapot te slaan, is niet waar. Maar dat ze zich enkele dagen geleden tegenover de bode gedroeg alsof ze door de duivel bezeten was, klopt. Entgen vraagt om een duivelsuitdrijving. Het gerecht gaat hier niet op in en brengt deze nieuwe gegevens ter kennis van Helgers. Wat is hier gebeurd? Raakte Entgen door de gevangenschap psychisch ontregeld? Probeerde ze via een duivelsuitdrijving van haar slechte naam af te komen? Ze zegt sinds drie weken van de duivel bezeten te zijn. Dat zou dan kort na 10 september zijn, de dag waarop haar proces serieus in vertraging kwam. Verloor ze toen alle hoop op een spoedige oplossing? Vreesde ze nu toch een eventuele marteling?
Op 9 oktober wordt Entgen dood aangetroffen. De schouwartsen, vergezeld van schout en schepenen, vinden 'het doodt corpus mit eenen strop van blauw lijnwaet om den hals vast toegedruckt' en constateren verwondingen aan haar voeten, kennelijk 'van de groote fortse van het stranguleren door de strop'. De volgende dag komen ze bij daglicht terug, constateren dat Entgen gewurgd is en ondertekenen met schout Fierenschatz en schepen Werens hun verklaring. Schout en schepenen schakelen weer Helgers in voor advies. Dat komt nog dezelfde dag. Volgens Helgers blijkt zonneklaar uit het rapport van de artsen dat Entgen zichzelf om het leven bracht en daardoor schuld bekent. Hij verdraait bewust de feiten, maar bespaart Fierenschatz wel een hoop trammelant. Ook met de proceskosten is hij behulpzaam. Entgens schuld stond nog niet vast en zou mogelijk nooit bewezen kunnen worden, zegt hij. Dus zou eigenlijk de gemeenschap de kosten moeten dragen. Maar Entgen meldde zichzelf bij de autoriteiten, riep daarmee kosten op en daarom mogen die toch op haar nalaten-

Afb. 6/ Bij de toegang naar Entgens cel bevinden zich twee van deze paumelles waarop mogelijk de originele celdeur scharnierde (eigen opname auteur).

schap worden verhaald. Bij het bepalen van haar postume straf is hij weer wel 'coulant'. Omdat ze zichzelf aangaf, hoeft ze niet aan de galg gehangen te worden. De vilder hoeft haar slechts naar de galg te slepen en haar daar te begraven. Schout en schepenen nemen het advies meteen over. Ze besparen zich een onderzoek naar Entgens dood en een financiële strop. De dorpsroddelaars zijn bevredigd. En ieder die haar dood wenste. Pragmatiek ten koste van de nagedachtenis van een dappere, onschuldige vrouw en van haar dochter. Op 11 oktober worden Entgens bezittingen geconfisqueerd. Men heeft haast.

WIE DOODDE ENTGEN?

In voorgaande publicaties wordt steeds uitgegaan van een overheid die alles op alles zet om Entgen veroordeeld te krijgen en ook verantwoordelijk is voor haar moord. Maar welke aanwijzingen zijn er werkelijk?
Het proces was nog in volle gang. Tegenstanders van Entgen hadden geen reden om nú in actie te komen. Tenzij… Helgers advies een aanleiding vormde. Maar wie kende dat vóór Entgens dood? Was het al vóór haar dood in Limbricht afgeleverd? Het is ongedateerd. De eindversie moet na 6 oktober pas tot stand gekomen zijn.

Zelfdoding is uitgesloten gezien de conclusies van de schouwartsen.

Dan overlegt Helgers immers nog met de Ritz en Everharts over de inhoud. Omdat Entgen voortijdig overleed, is het waarschijnlijk nooit tijdens een rechtszitting behandeld. In de inventaris van alle processtukken door Wundartz komt het niet voor. Maar die is mogelijk onvolledig. Het is één pagina, bevat geen stukken van na 3 oktober en wordt niet afgesloten door zijn handtekening. Helgers legt alle punten van de bewijsvoering uiteindelijk uit in het voordeel van Entgen. De getuigen zijn te weinig onafhankelijk, er is te weinig doorgevraagd. Dat Entgen zichzelf meldde, vergt extra zorgvuldigheid. Anderzijds vindt hij dat zij nog niet vrijuit gaat. Hij acht haar algemene slechte reputatie problematisch. Dat schout en schepenen zelf geen advocaat aan Entgen hebben toegewezen, hoewel dat wel meer gebeurt, neemt hij hen niet kwalijk. Entgen kan er dan ook geen rechten aan ontlenen. Heel opvallend is dat Helgers aan de bekentenis dat ze door de duivel bezeten is, geen enkele aandacht schenkt. Helgers conclusie: tot tortuur kan vooralsnog niet worden overgegaan. Hij adviseert de getuigen nogmaals te ondervragen en extra, onafhankelijke, getuigen te horen. Allemaal heel prettig voor schout en schepenen. Als ze twijfelden aan Entgens schuld, zijn ze geholpen. Van eventuele procesfouten zijn ze vrijgepleit. En verder ligt de bal bij Tacken. Schout en schepenen hebben geen motief. Als ze van Entgen af hadden gewild, dan hadden ze meteen tot tortuur kunnen besluiten. En ook het advies van Helgers hadden ze kunnen negeren. Tacken lijkt niet zuiver op de graad. De manier waarop hij het gedoe tussen Entgen en Bruggen in het huidige proces gebruikt, is niet fris, gezien zijn eigen rol daarin. Helgers' advies stelt zijn volledige bewijsvoering in twijfel, en negeert het door Tacken geïnitieerd verhoor over Entgens bezetenheid. Een tegenvaller voor Tacken dus. Maar hij zou altijd, desnoods met druk van landsheer van Breyll, hebben kunnen aandringen op inschakeling van een andere rechtsgeleerde. Als hij weet heeft gehad van de contacten tussen Helgers enerzijds en Ritz, Wundartz en Everharts anderzijds, zou hij bijvoorbeeld Helgers onafhankelijkheid in twijfel hebben kunnen trekken.[8] Dus waarom nu (laten) moorden? Hetzelfde geldt voor van Breyll zelf. Natuurlijk is het niet uitgesloten dat het van Breyll allemaal te lang duurde en dat hij besloot er een eind aan te maken. Uit de beschikbare stukken blijkt hierover echter niets.

Zelfdoding is uitgesloten gezien de conclusies van de schouwartsen. Werd Entgen uiteindelijk wanhopig toen haar doel om haar naam zuiveren steeds verder uit zicht raakte? De inhoud van Helgers' advies, dat niet ongunstig voor haar was, heeft haar nooit bereikt. Heeft ze iemand bereid gevonden om haar uit haar uitzichtloosheid te verlossen? Iemand die toegang had tot haar cel en misschien wel in haar onschuld geloofde? Een nieuwe, ook onbewezen hypothese, maar er is niets in de stukken dat deze tegenspreekt.

CONCLUSIE

De precieze toedracht van Entgens dood kennen we nog steeds niet. Maar enkele conclusies kunnen we trekken. De rol van de autoriteiten ligt genuanceerder dan tot dusver gepubliceerd. Een motief voor moord door of namens hen blijkt niet uit de stukken. Moord door iemand die haar uit haar lijden verloste, is niet uit te sluiten. En de belangrijkste conclusie: als Entgen de dorpsroddels was blijven verdragen en niet naar de autoriteiten was gestapt, was er waarschijnlijk geen proces gekomen. En toen het proces in gang gezet was, was ze met het aanstellen van een advocaat zeker beter af geweest, mede gezien het voor haar niet ongunstige advies van Helgers.

noten/

1 Peter Luijten, *Heerlijk Leven. Luijten in Zuid-Limburg 1550-1950* (Tilburg 2016) 72-77.
2 Wim Donners, 'Geleense Luijten in de zestiende en zeventiende eeuw', *De Nederlandsche Leeuw* 138 (2021) 65-83.
3 ADD, 144 Vrije Rijksheerlijkheid Limbricht (VRHL), inv.nr. 382. (hierna: Dossier). Dit inv.nr. is gedigitaliseerd en bevat ook een transcriptie door Margot Muijtjens (via www.archieven.nl).
4 J.J. de Wit, Een heksenproces gevoerd te Limbricht in de zomermaanden van 1674, *PSHAL* 19 (1903) 421-428. (tekst beschikbaar via Google Books).
5 Waterproef. Een vermeende heks gooide men in het water. Bleef ze drijven dan was ze een heks. Zonk ze, dan was ze vrijgepleit.
6 Idem fol. 83; ADD, VRHL, inv.nr. 15 (loopt tot eind 1668. 1669 is niet bewaard gebleven); Idem inv.nrs. 475, 574; W. Hachenberg, *Die Gogerichte des Fürstbistums Münster und die Landgerichtsordnung von 1571*, http://repertorium.at/sl/hachenberg_1997.html (9 juli 2021).
7 Idem, fol. 4, 5.
8 In 1743 lukte het schout Poyck van Kerkrade om een kruimeldief op tortuur te krijgen toen hij, bij de derde geraadpleegde geleerde uiteindelijk zijn zin kreeg. F. van Gehuchten, *De schande van Limburg I* (Heerlen 2013) 111 e.v.

Het procesdossier vindt U hier: Archieven.nl - 144 Vrije Rijksheerlijkheid Limbricht, 1540-1794 (1806) (Archief De Domijnen Sittard-Geleen). Inclusief transcriptie door Margot Muijtjens die ook apart te downloaden is.